

COĞRAFYA ALANINDA HAZIRLANMIŞ RESİMLİ İLK MATBU KİTAPLAR VE RESİMLERİNİN İNCELENMESİ*

The First Printed Books with Pictures Prepared in the Field of Geography and Examining Their Pictures

Fatma ÖZDEMİR**

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi:	23.09.2020
Kabul Tarihi:	18.10.2020
Yayın Tarihi:	25.12.2020

Özet

Osmanlı topraklarında ilk Türk matbaası İbrahim Müteferrika ve Çelebizade Mehmed Said Efendi'nin girişimleri sonucunda 18. yüzyılın ilk yarısında resmî olarak açılmış ve kitap basımına başlanmıştır. Yazma kitapların özenle hazırlandığı ve birçok kesim tarafından büyük ilgi gördüğü Osmanlı toplumunda matbaanın kullanılması beraberinde bu geçiş sürecinin ne şekilde olduğu sorusunu akla getirmektedir. İlk kitabın yayınlandığı 1729'dan matbaaların ve baskı kitapların yaygınlaştığı 1850 tarihine kadar basılmış olan kitaplar elbette ki yazma kitap kültüründen baskı kitaba geçme sürecini anlamada yol gösterici olacaktır.

Coğrafya çok eski tarihlerden beri insanların ilgisini çeken ve üzerine kitaplar yazılan bir alan olmuştur. Bu bağlamda coğrafya alanında basılmış ilk kitaplar ve bu kitaplarda görülen resim, harita ve şekiller görsel öğelerin ilk matbu kitaplarda ne şekilde yer aldığını gösterecektir. İçerisinde resim, harita ve şekillerin olduğu tespit edilen 7 eser çalışma kapsamında incelemeye alınmıştır. Bu kitapların yazarı, yazıldığı tarih, konusu, basıldığı matbaa, sayfa sayısı ve resimleri hakkında bilgiler verilmiştir. İlâveten eserlerin görselleri teknik açıdan, hazırlayanlar bakımından ve canlı figürü kullanımı yönünden mercek altına alınmıştır. Sayı bazında bakıldığında eserlerde harita kullanımı diğer resimlere oranla oldukça fazladır. Haritaların modern harita tekniğinde hazırlandığı görülmektedir. Haritaların dışında coğrafya ile alakalı başka şekil ve çizimler de bulunmaktadır. Daha çok teknik konulara açıklık getiren bu şekiller resim özelliğinden uzak çizimlerdir. Bunların yanında dikkat çeken görsellerden biri de -iki eserde görülen-geleneksel tarzda hazırlanmış burç resimlerinin olduğu sayfalaradır. Dairevi tarzda iki yarım kürenin içine konumlandırılmış bazıları çıplak olarak resmedilmiş insan, hayvan ve yarı insan yarı hayvan görünümünde fantastik canlılar bulunmaktadır. Bir eserde ise coğrafyanın beşerî yönünün resmedildiği görülür. Bu eserde kölelerin çalıştırılması, kralın halkı selamlaması, av sahneleri görsel dile aktarılmıştır. Baskı resim hazırlanırken iki teknik kullanıldığı düşünülmektedir. Bunlardan biri taş baskı tekniğidir. Bu teknik baskı resim hazırlama ve hatta resimlere yazılar ekleyebilme açısından oldukça elverişlidir. Baskı resim hazırlamanın diğer yolu ise gravür tekniğidir. Çalışma kapsamında değerlendirilen eserlerden iki tanesinin taş baskı tekniğinde basıldığı anlaşılmaktadır. Diğerlerinin ise metin kısımlarından anlaşıldığı üzere klasik matbaa yönteminde basıldığı görülmektedir. Doğrudan resimlerin hangi teknikte basıldığını söylemek pek mümkün görünmese de baskı tekniklerinden yola çıkarak taş baskı eserlerin resimlerinin taş baskı yöntemi ile klasik matbaa tekniğinde basılan eserlerin resimlerinin de gravür şeklinde hazırlanıp basıldığı kanaatine varılabilir. Resimlerin kim tarafından hazırlandığı hakkında ise yeterli malumat olmasa da bazı resimlerde imzası bulunan usta isimleri ve matbaa kayıtları bu konuda az da olsa bilgi edinilmesini sağlamıştır.

* Bu makale "Osmanlı Dönemi Matbu Kitaplarda Resim Kullanımı 1729-1850" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi/İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü/Türk İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı, fatmabozaozdemir@gmail.com , <https://orcid.org/0000-0003-0889-4531>

Anahtar kelimeler: *Baskı Resim, Matbaa, Coğrafya, Osmanlı Dönemi, Matbu kitap.*

Giriş

Bilgiyi kayıt altına alma isteği insanlığın tarihi kadar eskidir. İlk çağlardan beri insanlar mağara duvarlarına, kemik parçalarına, ağaç yapraklarına, hayvan derilerine ve bu gibi materyaller üzerine resimler, semboller ve işaretler çizme yoluyla duygu, düşünce ve yaşantılarını kaydetmişlerdir. Zamanla bu malzemeler değişiklik göstermiş¹ ve nihayet yazının ve kâğıdın icadıyla modern kitabın doğuşu için ilk adımlar atılmıştır. Kitabın kendisi kadar çoğaltılması da bir o kadar önemli olmuştur. Önceleri yazma yoluyla kitaplar hazırlanmış ve bu şekilde insanlara ulaşmıştır. Ancak elle çoğaltılan kitaplar hem sınırlı sayıda hem de maliyeti yüksek olması sebebiyle kısıtlı bir kesim tarafından edinilebilmiştir. Bilgiyi yayma isteği yeni yöntemler geliştirmeyi gerektirmiş ve nitekim matbaanın icadı gerçekleşmiştir. Matbaanın icadıyla kitap/bilgi belli kimselerin tekeline çıkarak toplumun diğer kesimlerine ulaşmış ve böylece birçok alanda ilerlemeler kaydedilmiştir.

Yazma kitap kültürü Osmanlı Devleti'nde oldukça ileri seviyelere ulaşmış hatta yazma eserler yazan kişinin sanat eseri olarak değerlendirilmiş ve kitabın birçok yeri eşsiz süslemelerle bezenmiştir. Yazma kitapların ciltlerine yapılan süslemeler ve sayfa başlarında yer alan tezhiplerin yanı sıra metin içinde görülen minyatürleri ile de yazma eserler görenlerde hayranlık uyandırmıştır. Bu şekilde sanat eserine dönüşmüş kitapların hazırlandığı bir ortamda matbu kitapların ortaya çıkışı ve içlerinde yer alan resimlerin farklı açılardan ele alınması incelenmesi gereken bir konudur.

Osmanlı Devleti'nde matbaa, İbrahim Müteferrika ve Çelebizade Mehmed Said Efendi'nin gayretleri sonucu resmi olarak 1727 yılında kurulmuş ve matbaanın ilk kitabının basımı 1729'da tamamlanmıştır.² Matbaanın ilk yayınları genellikle dil, tarih, fen ve coğrafya gibi alanlarda olmuştur. İlerleyen süreçte bu konular çeşitlilik gösterse de coğrafya alanında, ilk yayınlardan itibaren kitap basımı gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde coğrafya, kimi zaman politik sebeplerden kimi zaman eğitim ihtiyacı kimi zaman kişisel merak ya da başka nedenlerden dolayı birçok kesimin ilgisini çekmiştir. Bu nedenle coğrafya alanında, matbaadan önce çok sayıda yazma eser hazırlandığı gibi, matbaa ile birlikte bu alanda ihtiyaç duyulduğu ölçüde kitap basımı yapılmıştır. Hatta matbaanın çalıştırılmasının hemen akabinde basılan ilk kitaplardan bir kısmı coğrafya kitaplarıdır. Matbaanın ilk yayınının çıkış tarihi olan 1729'dan 1850 tarihine kadar coğrafya alanında 14 defa kitap basımı yapılmıştır.³ Bu baskılardan bir kısmı aynı kitabın farklı tarihlerdeki baskısı bir kısmı ise resimsiz baskılardır. Resimli olduğu tespit edilen ve çalışma kapsamında değerlendirilen matbu eserler resimle birlikte şekil ve haritalar da içermektedir.

¹ Ömer Dalkıran, "Kitabın Tarihi/History of the Book", *Türk Kültürü ve Edebiyatı* 27/1 (2013): 209-210.

² Turgut Kut, "Dârüttbâa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9 (İstanbul: TDV Yay., 1994), 10-11; Erhan Afyoncu, "İbrâhim Müteferrika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 21 (İstanbul: TDV Yay., 2000), 324-327; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler* (Ankara: Güven Basımevi, 1959), 35.

³ Jale Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875* (İstanbul: Hiperlink Yay., 2010), 203-204.

Bu çalışmada ilk yayının çıkış tarihi olan 1729'dan matbaaların ve baskı kitabın yaygınlaştığı 1850 tarihine kadar basılmış ve içerisinde resim, harita ve şekillerin yer aldığı kitaplar incelenecektir.

COĞRAFYA ALANINDA HAZIRLANMIŞ RESİMLİ İLK MATBU KİTAPLAR

1. Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfari'l-Bihâr

*Tuhfet'ül-Kibâr fi Esfari'l-Bihâr*⁴, Hacı Halife Mustafa bin Abdullah Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657)⁵ tarafından 1656 tarihinde kaleme alınmıştır.⁶ Eser 1645 tarihinde başlayan Girit seferi münasebeti ile yazılmış ve Osmanlı deniz savaşları anlatılmıştır.⁷ Ayrıca Osmanlı donanmasının 17. yüzyılın ortalarındaki düzeni ve durumu hakkında bilgiler verilmiştir.⁸

İbrahim Müteferrika Matbaası'nın ikinci kitabı olan bu eser 1141/1729 tarihinde 75 sayfa olarak basılmıştır.⁹ Bazı kaynaklarda kitabın gördüğü talepten dolayı ikinci defa basıldığı bilgisi mevcut olsa da 1850 tarihine kadar basılmış böyle bir baskının varlığı hakkında sağlam bir bilgiye ulaşılamamıştır.¹⁰

Kitaba basım sırasında 4 harita ve 1 tane de pusula resmi eklenmiştir.¹¹ Söz konusu eklerin hiç biri imzalı değildir. Bu haritalardan biri üzerinde yazdığı şekli ile "Türâb ve ma'dan ibâret olan küre-i arzın şekli" adlı haritadır. (Resim 1) Diğerleri ise Akdeniz ve Kara Deniz'e, Akdeniz Adaları'na ve Venedik Körfezi'ne ait haritalardır. (Resim 2) Haritaların tamamı numaralı iki sayfayı da kaplamakta olup bu sayfaların arka yüzleri boş bırakılmıştır. Kitapta bulunan pusula resmi de numaralı karşılıklı iki sayfayı kaplayacak şekilde hazırlanmıştır. Bu resim ve haritaların yerleştirildikleri sayfa aralıkları ise nüshalara göre farklılık göstermektedir.

1141/1729 tarihli baskının üç nüshası görülmüştür. Bu nüshalardan birinde 3 harita ve 1 pusula resmi baskıdan çıktığı şekli ile yer almaktadır. Bu nüshada küre şekli bulunmamaktadır. Diğer nüshada sadece 3 harita olup pusula resmi ve küre şekli eksiktir. Bu nüsha pembe, bordo ve kahverengi tonlarında renklendirilmiştir. Üçüncü nüsha ise kaynaklarda yer alan 4 harita ve 1 pusula resmini eksiksiz ihtiva etmektedir. Bu nüshada yer alan ekler sarı, pembe, yeşil ve gri tonlarında renklendirilmiştir.

⁴ Eser Jale Baysal'ın kitabında askerlik ile ilgili kitaplar arasında yer alırken, bazı kaynaklarda tarih bazı kaynaklarda ise coğrafya kitabı olarak tanıtılmaktadır. Çalışma kapsamında kullanılan resimler daha çok coğrafya konusu içine girdiğinden eser burada da coğrafya konulu kitaplar arasında tanıtılmıştır. Bkz.: Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, 197.

⁵ Orhan Şaik Gökyay, "Kâtip Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25 (Ankara: TDV Yay., 2002), 36.

⁶ Mahmut Ak, "Coğrafya/Osmanlılar Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 8 (İstanbul: TDV Yay., 1993), 65.

⁷ Gökyay, "Kâtip Çelebi", 38; Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi*, 39.

⁸ Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni* (İstanbul: Yeditepe Yay., 2013), 188.

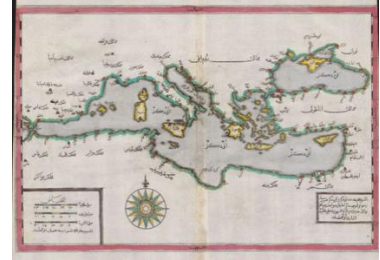
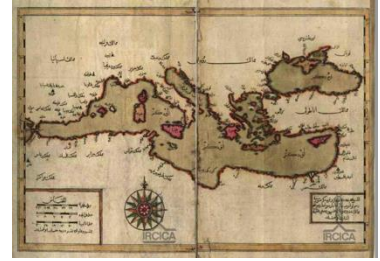
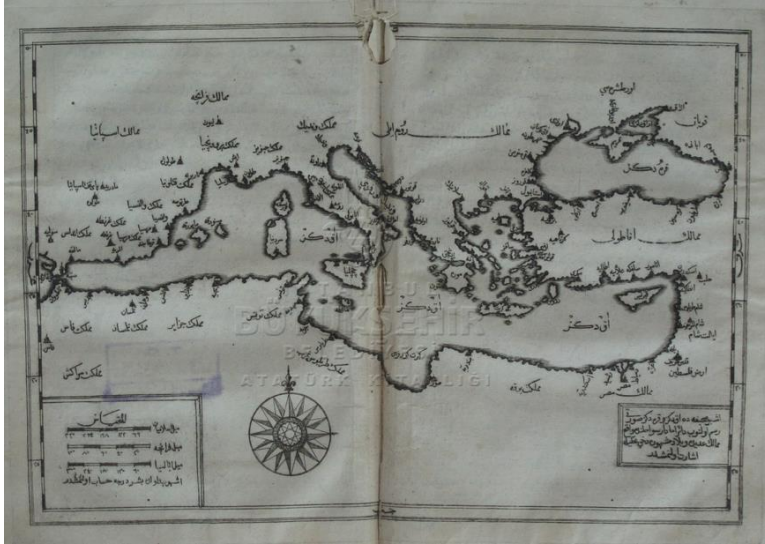
⁹ Franz Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası, 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat*, çev. Nedret Kuran-Burçoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2004), 19; Sabev, *İbrahim Müteferrika*, 188; Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, 197; Gökyay, "Kâtip Çelebi", 38; Mustafa Kınık, "İbrahim Müteferrika ve Yayımladığı İlk Kitaplar", *Kalemîşi Türk Sanatları Dergisi* 2/4 (2014): 33; Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler/İbrahim Müteferrika's Printing House and Its First Printed Books*, ed. Mustafa Akbulut (Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979), 10.

¹⁰ Selim Nu'zhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I Müteferrika Matbaası* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1939), 65; Sabev, *İbrahim Müteferrika*, 189; Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, 20;

¹¹ Sabev, *İbrahim Müteferrika*, 189; Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, 19; Yeliz Aksoy, *Tarihte Osmanlı Bilim ve Teknolojisi* (İstanbul: Karma Kitaplar Yayınevi, 2008), 140; Ak, "Coğrafya/Osmanlılar Dönemi", 65.

Resim 1 Tūrāb ve Mādan İbāret Olan Kūrre-i Arzın Şekli, *Tuhfet'ül-Kibār fi Esfari'l-Bihār*, 1141/1729, sayfa aralığı nüshalara göre farklılık göstermektedir

Resim 2 Üç farklı nüshada Akdeniz ve Kara Deniz haritası, *Tuhfet'ül-Kibār fi Esfari'l-Bihār*, 1141/1729, sayfa aralığı nüshalara göre farklılık göstermektedir

2. Kitab-ı Cihannümâ

Özgün adı *Kitab-ı Cihannümâ li-Katib Çelebi* olan eser, Hacı Halife Mustafa bin Abdullah Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657)¹² tarafından iki defa kaleme alınmıştır.¹³ İlki 1648 tarihinde yazılmaya başlanan eser kaynak yetersizliğinden dolayı tamamlanamamıştır. 1654 yılında yeniden yazımına başlanan eser, yazarının vefatı sebebiyle yine yarım kalmıştır.¹⁴ Buna

¹² Gökyay, "Kâtip Çelebi", 36.

¹³ Fikret Sarıcaoğlu, "Katib Çelebi'nin Otobiyografileri", *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı 37 (2002): 300; A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970), 141; H. Hüsnü Koyunoğlu, "Katib Çelebi'nin Cihannümâ'sı ve Bu Kitaba İbrahim Müteferrika'nın Yaptığı Eklemeler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007): 148.

¹⁴ Orhan Şaik Gökyay, "Cihannümâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 7 (İstanbul: TDV Yay., 1993), 541-542; Ak, "Coğrafya/Osmanlılar Dönemi", 65; Zeynep Aycibin, "Katib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin" (Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2007), 30.

rağmen yazıldığı döneme kadar var olan coğrafya eserleri arasında doğu ve batı kaynakları kullanılarak yazılmış ilk sistematik coğrafya kitabı olarak kabul edilir.¹⁵

Eserin ikinci telifinde dünya Asya, Afrika, Avrupa, Amerika, Macellanika-Avustralya ve Kutuplar şeklinde altı kıtaya bölünmüş, ülkelerin tanıtılmasında ise, batı kökenli coğrafya kitaplarındaki batıdan doğuya doğru tasnifin aksine, Japonya adalarından itibaren doğudan batıya doğru bir tasnif kullanılmıştır.¹⁶ Eserin Amerika'nın batı sahillerine kadar yazılması hedeflense de tanıtılan son memleket Ermeniyeye ve son yer de Van'a bağlı Sökmenâbâd olmuştur.¹⁷

İbrahim Müteferrika *Cihannümâ*'yı, ikinci telifi esas alarak bazı metin, harita ve şekil ilaveleri ile birlikte 1145/1732 tarihinde¹⁸ matbaasında on birinci kitap olarak basmıştır.¹⁹ 698 sayfa olarak hazırlanan bu esere, bazıları Kâtip Çelebi'nin müsveddelerindeki eklerin kopyaları olan bazıları da özellikle baskı için hazırlanan 40 tane harita ve şekil ilavesi yapılmıştır.²⁰ Harita ve şekillerin bazılarının altında hazırlayan kişi olarak Ahmed el-Kırmî ve Mıgırdiç Galatavî, biri İbrahim el-Coğrafi başka biri de İbrahim Tophanevî imzalarını taşımaktadır. Diğer bazı harita ve şekillerin kim tarafından hazırlandığı ise bilinmemektedir.²¹

Cihannümâ baskısının her nüshası sözü edilen eklerin tamamını içermemektedir.²² Sadece Süleymaniye Kütüphanesi'nde 13 *Cihannümâ* baskısı olduğu ve bu baskıların da süsleme bakımından birbirinden farklı olduğu bildirilmektedir.²³ Eserde yer alan harita ve şekillerin bazı nüshalarda sonradan renklendirilmiş olduğu hatta bazı resimlerin diğer nüshalardaki örneklerine bakılırsa tamamlanmamış olduğu görülmektedir. (Resim 3) Kaynaklarda renkli olan nüshaların siyah beyaz baskıya göre daha yüksek fiyata satıldığı bilgisi mevcuttur.²⁴

Eserde kullanılan harita ve şekillerin bazıları ise daha önce baskısı yapılan kitaplarda yer alan harita ve şekillerin aynısıdır. Bu da önceki kitaplar için hazırlanmış kalıpların

¹⁵ Ak, "Coğrafya/Osmanlılar Dönemi", 65; Gökyay, "Cihannümâ", 541-542; Nazan Karakuş Özü, "Cihannümâdan Yansıyanlar: Bir Döküman Analizi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi* 29 (2014): 126-127.

¹⁶ Aycibin, "Katib Çelebi Fezleke", 32; Mesut Elibüyük, "Tarihi Coğrafya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannümâ", *Coğrafi Bilimler Dergisi* 7/2 (2009): 102; Gökyay, "Cihannümâ", 541-542; Aksoy, *Tarihte Osmanlı Bilim ve Teknolojisi*, 139.

¹⁷ Aycibin, "Katib Çelebi Fezleke", 32.

¹⁸ Koyunoğlu, "Katib Çelebi'nin Cihannümâ'sı", 148; Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, 203; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2007), 146; İnan Kalaycıoğulları, "İbrahim Müteferrika ve Yeni Astronomi", *Dört Öge Dergisi* 6/12 (2017): 188.

¹⁹ Elibüyük, "Cihannümâ", 94; Tutku Dilem Kalafat Alpaslan, "Türk Grafik Sanatının Doğuşu ve İbrahim Müteferrika", *Türkbilig/Türkojoloji Araştırmaları Dergisi* 7/12 (2016): 199; Gökyay, "Cihannümâ", 541-542; Gottfried Hagen, "Katib Çelebi's Maps and The Visualization of Space in Ottoman Culture", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 40 (2012): 285.

²⁰ Sabev *İbrahim Müteferrika*, 217; Sait Maden, "Türk Grafik Sanatı Tarihi", *Plastik Sanatlar Dergisi* 1/2 (1985): 61-63.

²¹ Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, 81; Alpaslan, "Türk Grafik Sanatı", 199; Sabev, *İbrahim Müteferrika*, 218; Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 171.

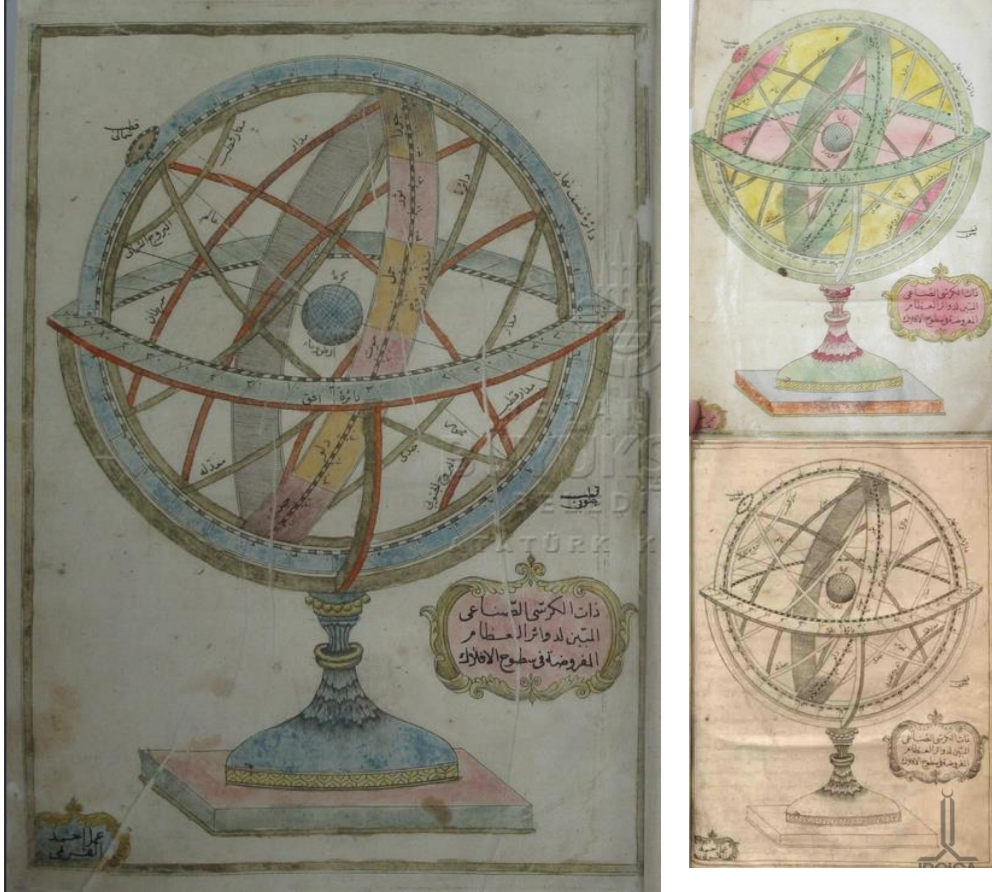
²² Orlin Sabev harita ve şekillerin tamamının bazı nüshalara eklenmediğini, Ekmeleddin İhsanoğlu ise bu eklerin sonradan koparıldığını yazar. Bkz.: Sabev, *İbrahim Müteferrika*, 218; Ekmeleddin İhsanoğlu-Hatice Aynur, "Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 22 (2003): 224.

²³ İhsanoğlu ve Aynur, "Yazmadan Basmaya Geçiş", 223-224.

²⁴ Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, 27; Sabev, *İbrahim Müteferrika*, 210; Maden, "Türk Grafik Sanatı", 61-63.

Cihannümâ baskısı için de olduğu gibi kullanıldığını göstermektedir. *Cihannümâ*'dan iki yıl önce basılmış olan *Tarihu'l Hindi'l Garbi* isimli eserde bulunan Batlamyus nazariyesine göre çizilmiş gökyüzü modeli -hiç değiştirilmeden-, doğu ve batı yarım küre haritası -alta üç adet dairevi şekil eklenerek- ve dünya haritası -ikisi üstte beşi altta olmak üzere 7 küçük dairevi şekil eklenerek- yazıları aynı kalmak suretiyle *Cihannümâ* baskısına eklenmiştir. Yine *Cihannümâ*'dan üç yıl önce baskısı yapılmış olan *Tuhfet'ül-Kibâr fi Esfari'l-Bihâr* adlı eserde var olan Akdeniz ve Kara Deniz haritası, Venedik Körfezi haritası ve Akdeniz adaları haritası hiç değiştirilmeden *Cihannümâ*'ya ilave edilmiştir. Aynı şekilde *Cihannümâ*'dan önce 1732'de baskıdan çıkan *Füyuzât-ı Mıknatısiyye* adlı eserde görülen pusula resmi de üzerine bazı yazı ilaveleri ile söz konusu esere alınmıştır. Aynı resim, harita ya da şekillerin birden fazla eserde görülmesi, baskı için hazırlanmış kalıpların sonradan lazım olur düşüncesi ile muhafaza edildiği ya da sonradan basılacak kitapların daha o zamanda tasarlandığı izlenimini vermektedir.

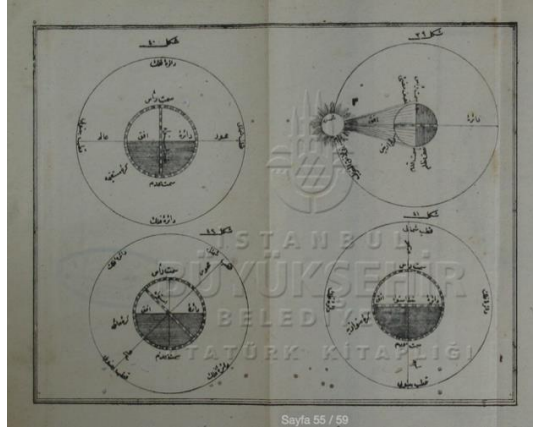

Resim 3 Üç farklı nüshada Yer Merkezli Kâinat Modeli, *Kitab-ı Cihannümâ*, 1145/1732, s. 28

3. El-Medhal fi'l-Coğrafya

Eser Mühendishane-i Berr-i Hümayûn Başhocası Hüseyin Rıfki Tamani (ö. 1817) tarafından²⁵ ders kitabı olarak hazırlanmıştır.²⁶ Matematik coğrafyaya dair olan bu kitap coğrafyanın astronomi ve geometri ile ilgili bölümlerine ağırlık vererek coğrafya bilimiyle uğraşmak isteyenler için hazırlanmış bir giriş kitabı niteliğindedir.²⁷

El-Medhal fi'l-Coğrafya'nın 1850 tarihine kadar iki defa baskısı yapılmıştır.²⁸ Birincisi 1247/1831 tarihinde Matbaa-i Amire'de ikincisi ise 1266/1850 tarihinde Takvimhane-i Amire'de 88 sayfa metin olarak basılmıştır.²⁹ Her iki baskının sonuna da konuları daha anlaşılır kılmak amacıyla hazırlanmış resim/şekil levhası ilave edilmiş ve bu şekillere metin içerisinde gönderme yapılmıştır. Bu ilaveler birinci baskıda 4 sayfa ikinci baskıda 8 sayfa olarak görülmüştür. (Resim 4) İlk 4 sayfa her iki baskıda da aynıdır. Metin içerisinde şekillere yapılan göndermelerden anlaşıldığı üzere birinci baskının sonundaki levhaların bir kısmının koparılmış olduğu kanaatine varılmıştır. Farklı matbaalarda basılmış olmalarına rağmen eserin sonunda bulunan görseller aynı kalıptan çıkmış izlenimini vermektedir.

Resim 4 Coğrafi konulu şekil ve çizimler, *el-Medhal fi'l-Coğrafya*, 1266/1850, metin sonu 5. resim sayfası

4. Muhtasar Coğrafya

Muhtasar Coğrafya, İtalyan asıllı Fransız yazar Adrien (Adriano) Balbi'nin (ö. 1848) coğrafya üzerine yazmış olduğu eserin Avrupa bölümünün Müneccimbaşı Osman Saib Efendi (ö. 1864) tarafından yapılmış çevirisidir.³⁰ Eserde Avrupa kıtasının coğrafi özellikleri anlatılırken körfezler, nehirler, adalar, göller, yarımadalar, haliçler, yanardağlar, vb., ayrı birer başlık altında açıklanmıştır. Avrupa kıtasında bulunan ülkeler de tek tek anlatıldıktan

²⁵ Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, 203-204; Ali Rıza Tosun, "Hüseyin Rıfki Tamani'nin Çalışmaları Işığında Öklid Geometrisi'nin Türkiye'ye Girişi" (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2007), 174; Mehmet Parmaksız, "Hüseyin Rıfki Tamani'nin 'El-Medhal Fi'l-Coğrafya' Adlı Eseri Üzerine Bir Araştırma" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2002)

²⁶ Yüksel Göktaş v.dğr., "Öğretim Teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'ndeki Tarihsel Gelişimi", *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi* 24 (2009): 85.

²⁷ Tosun, "Öklid Geometrisi", 174; Parmaksız, "El-Medhal Fi'l-Coğrafya" Üzerine Araştırma".

²⁸ Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, 203-204; Parmaksız, "El-Medhal Fi'l-Coğrafya" Üzerine Araştırma".

²⁹ Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, 203-204; Parmaksız, "El-Medhal Fi'l-Coğrafya" Üzerine Araştırma".

³⁰ Fatih Karaaslan, "Osman Saib Efendi'nin Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika Adlı Eserinin Transkribi" (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015), 16; Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, 203.

sonra Avrupa kıtasında yer alan Osmanlı topraklarına değinilmiştir. Eser 19. yüzyılda Osmanlıda görülen batılılaşma çabalarına bağlı olarak ortaya çıkan Fransızca eserlerin Osmanlı Türkçesine çevrilmesi faaliyetinin bir ürünüdür.³¹

İstanbul Tabhane-i Amire’de 1257/1841-42 tarihinde taş baskı tekniğinde hazırlanan eser 69 sayfa metin ve 1 harita olarak basılmıştır.³² Avrupa kıtasının tamamının görüldüğü bu harita normal sayfa boyutundan büyük olup katlanmak suretiyle eserin sonuna eklenmiştir. (Resim 5) Ayrıca eserin başlık kısmının hemen üstünde -süsleme mahiyetinde olsa gerek- bir dünya küresi etrafında bazı şekiller ve bitkisel motiflerle birlikte yer almaktadır.³³ (Resim 6)

Resim 5 Avrupa kıtası haritası, *Muhtasar Coğrafya*, 1257/1841-42, metin sonu

Resim 6 Unvan sayfasında bulunan küre resmi, *Muhtasar Coğrafya*, 1257/1841-42

5. Coğrafya-i Kit'a-i Afrika

Coğrafya-i Kit'a-i Afrika, İtalyan asıllı Fransız yazar Adrien (Adriano) Balbi'nin (ö. 1848) *Abrege de Geographie* adlı eserinin Afrika bölümünün Müneccimbaşı Osman Saïb Efendi (ö. 1864) tarafından yapılmış çevirisidir.³⁴ Eserde Afrika kıtası öncelikle coğrafi özellikler bakımından incelenmiş, daha sonra 19. yüzyılda Afrika'da bulunan ülkeler, tarihi, kültürel ve ekonomik özellikleri açısından muhtasar olarak ele alınmıştır. Aynı zamanda Osman Saïb Efendi eseri öğrencilerine ders kitabı olarak okutmuştur.³⁵

Eser 1263/1846-47 tarihinde Tabhane-i Âmire Taş Destgâhı'nda 65 sayfa ve 1 harita olarak basılmıştır. *Coğrafya-i Kit'a-i Afrika* Jale Baysal'ın çalışmasında müstakil bir kitap olarak tanıtılırken bazı kaynaklarda *Muhtasar Coğrafya-i Avrupa, Asya, Kit'a-i Afrika* isimli

³¹ Ak, "Coğrafya/Osmanlılar Dönemi", 66; Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 1999), 61-62; Sefa Sekin ve Ali Özel, "Türkiye'de Ülkeler Coğrafyası Çalışmalarının Tarihi Gelişimi", *Marmara Coğrafya Dergisi* 6 (2013): 39.

³² *Muhtasar Coğrafya*'nın ikinci cildi olan ve Asya kıtasının anlatıldığı nüshanın sonunda da bir harita olduğu bilgisi mevcut olsa da İBB Atatürk Kitaplığında ve Princeton University'de bulunan nüshalarda haritaya rastlanmamıştır.

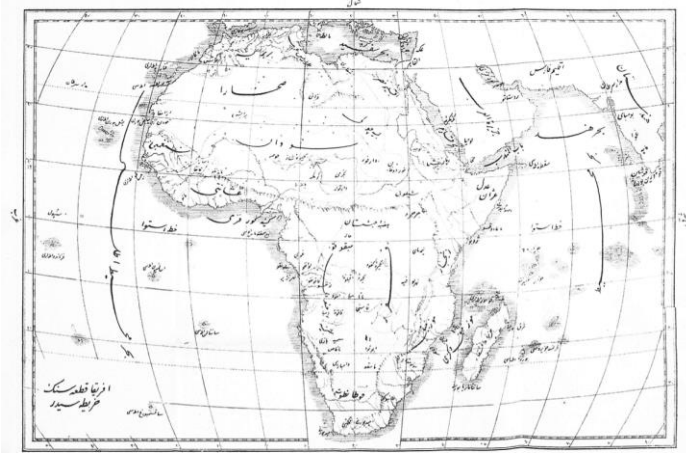
³³ Coğrafya konulu eserlerin bir kısmında dünya küresi şekli bazen başlık üzerinde bazen eserin ilk sayfasında bazen de son sayfada görülmektedir. Bu şekiller/resimler bir konuyu açıklamak niyetiyle hazırlanmayıp bir nevi süsleme ya da eserin konusuna vurgu yapmak amacıyla hazırlanmıştır. Çalışma kapsamına konuyu açıklamak maksadıyla hazırlanmış resimler dâhil edildiği için bu tarz çizimlere fazlaca yer verilmeyip yeri geldiğinde bir cümle ile değinilecektir.

³⁴ Karaaslan, "Coğrafya-i Kit'a-i Afrika'nın Transkribi", 11; Baysal, *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, 204.

³⁵ Karaaslan, "Coğrafya-i Kit'a-i Afrika'nın Transkribi", 15.

eserin üçüncü cildi olarak kabul edilmektedir.³⁶ Eserin yazma nüshasında herhangi bir harita bulunmazken matbu nüshanın sonuna Afrika kıtasının haritası resim levhası şeklinde eklenmiştir.³⁷ (Resim 7) Ayrıca eserin *Coğrafya-i Kit'a-i Afrika* adlı başlık kısmının hemen üstünde unvan sayfası süslemesi formatında dünya küresi resmedilmiştir.

Resim 7 Afrika kıtası haritası, *Coğrafya-i Kit'a-i Afrika*, 1263/1846-47, metin sonu

6. Seyahat-i Amerika

Seyahat-i Amerika isimli eser Henry Mrkam tarafından Fransızca yazılmış olup Sa'd Nuam tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir.³⁸ Eserde Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfi, Amerika halkı, tarım faaliyetleri gibi konular anlatılmıştır.

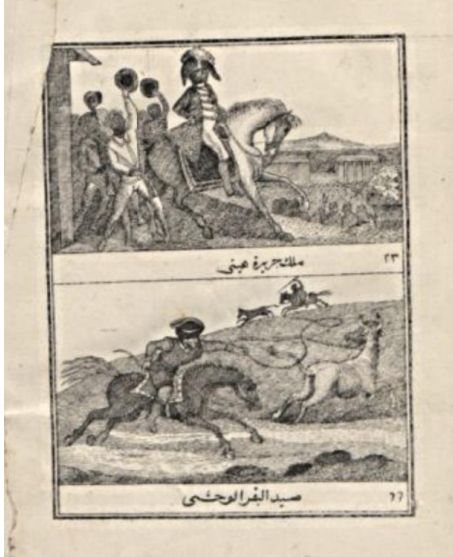
Seyahat-i Amerika 1262/1846 tarihinde Mısır Bulak Matbaası'nda basılmıştır.³⁹ Metin kısmı 119 sayfa olan eserin sonunda üç tane resim sayfası bulunmaktadır. Bu resim sayfalarının birincisinde Haiti Adasının kralı ve onu selamlayan halk sayfanın üst kısmında yer alırken sayfanın alt kısmında vahşi hayvanların avlandığı av sahnesi görülmektedir. İkinci sayfada ise üstte kölelerin çalıştırılması, altta elmas çıkarılması resmedilmiştir. Üçüncü resim sayfasında da çingıraklı yılan ve sinek kuşu bulunmaktadır. (Resim 8-9)

³⁶ Karaaslan, "Coğrafya-i Kit'a-i Afrika'nın Transkribi", 16.

³⁷ Karaaslan, "Coğrafya-i Kit'a-i Afrika'nın Transkribi", 20.

³⁸ Henry Mrkam, *Seyahat-i Amerika* (Kahire: Bulak Matbaası, 1262), 3.

³⁹ Mrkam, *Seyahat-i Amerika*, 119.

Resim 8 Haiti Adasının kralı ve av sahnesi, *Seyahat-i Amerika*, 1262/1846, metin sonu numarasız

Resim 9 Kölelerin çalıştırılması ve elmas çıkarılması, *Seyahat-i Amerika*, 1262/1846, metin sonu numarasız

7. Atlas-ı Kebîr

*Atlas-ı Kebîr*⁴⁰ Mahmud Raif Efendi'nin *İcâletü'l-Coğrafiyye* isimli eserine bir ek olarak ilave edilmiştir.⁴¹ Mahmud Raif Efendi tarafından bu eser Fransızca olarak kaleme alınmış ve Viyana Maslahatgüzarı Yakovaki Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. *Atlas-ı Kebîr*'in ise hangi atlas esas alınarak tercüme edildiği bilinmese de müellifinin William Faden olduğu düşünülmektedir. Söz konusu eser *Atlas-ı Kebîr*'e bir mukaddime ve bir şerh gibi düşünülerek birlikte basılmasına karar verilmiştir.⁴²

Atlas-ı Kebîr 1218/1803-04 tarihinde Üsküdar Matbaası'nda basılmıştır.⁴³ Üsküdar Matbaası'nda basılan en pahalı ve sanat değeri en yüksek çalışma olarak kabul edilen eser 79 sayfa *İcâletü'l-Coğrafiyye* metni, 24 harita, 2 sayfa burçlar ve 1 tanıtım sayfasından oluşmaktadır. Haritalar genelde iki sayfayı kaplayacak şekilde büyük boyutlarda basılmışlar ve bir kısmı sonradan renklendirilmişlerdir. Tanıtım sayfası ve burçların olduğu sayfalar hariç haritalar numaralandırılmışlardır. Eser ile ilgili kayıtlarda resim ve haritaların bakır kalıplara hakk edilerek bastırıldığı ve bu işte çalışan usta ve ressamın ücret dökümlerinin bilgileri verilmiştir. Buna göre eserin tercümesi Resmî Mustafa Ağa tarafından resimleri ise Frenk ressam Likar, zımmî Masis, Molla Abdullah, Hasib Dede, Molla Ahmed, Molla Selim, İbrahim ve Mesud isimli kişiler tarafından yapılmıştır.⁴⁴ Eserde özellikle de burçların olduğu sayfalarda insan ve hayvan resimlerinin olduğu görülmektedir. (Resim 11)

⁴⁰ Eserin ismi bazı kaynaklarda Cedid Atlas Tercümesi olarak geçmektedir. Eser aslında kitap değil atlasır fakat *İcâletü'l-Coğrafiyye* isimli kitap ile birlikte basıldığından resimli matbu kitaplar kategorisinde değerlendirilmiştir.

⁴¹ Mahmut Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/4 (2004): 177; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)* (İstanbul: Eren Yay., 1995), 169-172.

⁴² Beydilli, *Mühendishane Matbaası*, 169-172; Kemal Beydilli ve İlhan Şahin, *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedid'e Dâir Eseri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 2001), 33.

⁴³ Beydilli, *Mühendishane Matbaası*, 169-172; Beydilli ve Şahin, *Mahmud Râif Efendi*, 33.

⁴⁴ Beydilli, *Mühendishane Matbaası*, 169-172.

Resim 10 Eser tanıtım sayfası, *Atlas-ı Kebîr*, 1218/1803-04, numarasız

Resim 11 Burçların olduğu gök küreleri, *Atlas-ı Kebîr*, 1218/1803-04, numarasız

Resim 12 Mısır haritası, *Atlas-ı Kebîr*, 1218/1803-04, s. 21

RESİMLERİN TEKNİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Osmanlı'da matbaanın kurulması ile birlikte diğer alanların yanı sıra coğrafya alanında da kitaplar basılmaya başlanmış ve bu kitaplarda resim, harita ve şekiller yer almıştır. Bunu takip eden süreçte açılan farklı matbaalar da olmuş ve kitap yayınlanma işi devam etmiştir. Çalışma kapsamında incelenen eserlerde yer alan resimler teknikleri bakımından değerlendirilmişler ve bu bağlamda resimler baskı tekniği, sayfa düzenekleri ve renklendirme usulleri açısından ele alınmışlardır.

Eserlerin resimlerinin hangi teknikle basıldığını doğrudan anlamak pek mümkün değildir. Ancak baskı tekniği olarak resimlerin iki şekilde oluşturulduğu düşünülmektedir. Birisi gravür tekniğinde ahşap ya da metal kalıplar oyularak⁴⁵ resim oluşturulmuş ve kâğıda aktarılmıştır. Diğer teknik ise taş baskı yöntemidir ki bu da hem yazıyı hem de resmi kâğıda aktarmanın yollarından biridir.⁴⁶ Taş baskı ve gravür şeklinde hazırlanıp basılan resimler arasında bariz bir fark tespit edilememiştir. Bu nedenle resimlerin hangi teknikle basıldığı tam olarak anlaşılamadığı için eserin tamamına bakılmış ve taş baskı mı yoksa harf dizim yöntemi ile mi basılmış olduğu ayrımı yapılmıştır. Ayrıca sadece taş baskı yapan matbaaların olduğu bilinmekte ve eserlerin sonunda taş baskı matbaalarında basılmış olduğu bilgisi verilmektedir. Buradan yola çıkarak taş baskı eserlerde bulunan resimlerin taş baskı yöntemiyle -ki taş baskı yöntemi baskı resim hazırlamaya oldukça elverişlidir- basıldığı diğerlerinin ise gravür tekniğinde hazırlandığı çıkarımına varılabilmektedir. Bunların yanında eserlerin sonunda basım bilgisi verilirken az da olsa resimler hakkında bilgiler de verildiği görülmektedir.

⁴⁵ Haydar Çelik, *Gravür Sanatı* (İstanbul: Engin Yay., 2000), 9.

⁴⁶ Atilla Atar, *Başlangıcından Günümüze Taşbaskı* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay., 1995), 88-89. Taş baskı matbaa Osmanlı'da 1831 tarihinde kurulmuştur ve dolayısıyla 1831 tarihinden sonra basılmış eserlerin resimleri hakkında taş baskı olup olmadıkları düşünülebilmektedir.

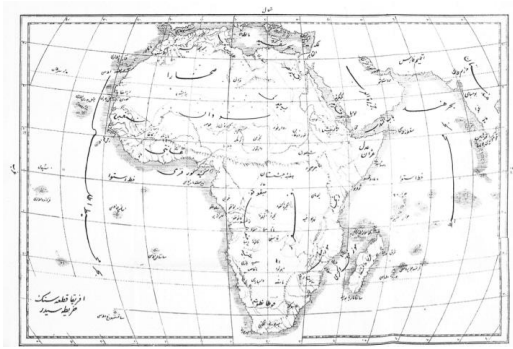
Taş baskı su ve yağın karışmaz özelliğinden faydalanılarak gerçekleştirilen düz baskı yöntemidir. Kireç taşı üzerine yağlı mürekkeple çizilmiş şekil ve yazılar, suyun itme gücü kullanılarak kâğıda aktarılmaktadır.⁴⁷ Osmanlı Türkçesinde harfler birbirine birleşik olarak yazıldığı için harflerin tek tek dizilmesiyle yapılan baskı tekniğinin zorlukları olmuştur. Taş baskı yöntemi ise birleşik harflerin kullanıldığı Osmanlı Türkçesi için oldukça elverişlidir. Ayrıca taş baskıda resimlere yazı eklemek çok daha kolay yapılmaktadır. Bu yöntemle taş kalıplara hem yazılar hem de resimler kolaylıkla nakşedilip kâğıda aktarılmıştır.

Taş baskı tekniği ilk olarak 1796 yılında Alois Senefelder (1771-1834) tarafından Almanya'da bulunmuştur.⁴⁸ Türkiye'de ise ilk litografi/taş baskı atölyesi 1831 yılında Fransız Jacques Cayol ve Henri Cayol tarafından araç gereci Fransa'dan getirilerek Harbiye Nezâreti'nde⁴⁹ kurulmuştur.⁵⁰ Bu nedenle 1831 tarihinden önce basılmış kitapların taş baskı olmadığı açıkça bilinmekte ve bu tarihten itibaren yayınlanmış kitapların taş baskı olma ihtimali mümkün olabilmektedir.

Coğrafya konulu kitaplar arasında *Muhtasar Coğrafya* ve *Coğrafya-i Kit'a-i Afrika* isimli eserlerin metin kısımları taş baskı tekniğinde basıldığı halde resimlerinin taş baskı olup olmadığı tam olarak bilinmemekte ancak taş baskı yönteminin resim hazırlamaya sağladığı kolaylık düşünüldüğünde resimlerin de taş baskı olduğu kanaati ağır basmaktadır. (Resim 18-19)

Resim 13 Avrupa kıtası haritası, *Muhtasar Coğrafya*, 1257/1841-42, metin sonu

Resim 14 Afrika kıtası haritası, *Coğrafya-i Kit'a-i Afrika*, 1263/1846-47, metin sonu

Baskı resim hazırlamanın bir diğer yöntemi olan gravür tekniği; ahşap ya da metal kalıplara oyma/kazıma yoluyla oluşturulan resimlerin kâğıda aktarılması işidir.⁵¹ Bu teknikte, baskı yapılacak görüntü levha üzerine çeşitli teknikler kullanılarak uygulanır ve levha kalıp halini alır. (Resim 20-21) Bu aşamadan sonra kalıbın yüzeyine mürekkep sıvanır ve çukur alanlara boya yedirilir. Sonra kalıbın yüzeyindeki boya temizlenerek sadece çukur

⁴⁷ Atar, *Başlangıcından Günümüze Taşbaskı*, 7-8; Antony Griffiths, *Prints and Printmaking: An Introduction to the History and Techniques* (California: University of California Press, 1996), 100-101; Çelik, *Gravür Sanatı*, 15.

⁴⁸ Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Taş Basmacılığı* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay., 2001), 8; Atar, *Başlangıcından Günümüze Taşbaskı*, 70.

⁴⁹ Bu bina günümüzde İstanbul Üniversitesi'nin merkez binası olarak kullanılmaktadır. Bkz.: Abdülkadir Özcan, "Harbiye Nezâreti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 16 (İstanbul: TDV Yay., 1997), 119-120.

⁵⁰ Gerçek, *Türk Taş Basmacılığı* 10-12; Atar, *Başlangıcından Günümüze Taşbaskı*, 88; Deniz Bayav, *Geleneksel ve Deneysel Yönleriyle Gravür Baskı* (Edirne: Paradigma Akademi Yay., 2013), 37.

⁵¹ Necla Arslan Sevin, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2006), 12.

alanlarda boya kalması sağlanır. Son olarak baskı sonucu kalıp üzerindeki çukur alanlar kâğıda aktarılır ve görüntü elde edilir.⁵²

Resim 15 Bakır levhaların hazırlanması ve gravürlerin çizimi⁵³

Resim 16 Bakır levhaların hazırlanması ve gravürlerin çizimi⁵⁴

Resim basma tekniği olarak gravürün tarihi çok eskilere dayanmaktadır.⁵⁵ Kâğıdın bulunmasıyla birlikte yapılmaya başlandığı düşünülse de tam bir tarih vermek zordur. Ancak 15. yüzyılda Avrupa'nın bazı ülkelerinde baskı resim yapıldığı bilinmektedir.⁵⁶ Bu sanatın en büyük ustalarından birisi Albrecht Dürer (1471-1528)'dir.⁵⁷ Osmanlıda ise gravür, matbaadan önce harita basımı için kullanılmış olmakla birlikte⁵⁸ kitap resmi olarak Mütferrika Matbaası'nda kendini göstermiştir.

İbrahim Mütferrika tarafından basılan *Tuhfet'ül-Kibâr fi Esfari'l-Bihâr ve Kitab-ı Cihannümâ* coğrafya konulu olarak Osmanlı'da gravürün kitap resmi olarak kullanıldığı ilk örneklerdir. (Resim 17-18) Bu kitaplarda bulunan resimlerin tahta/şimşir ve bakır kalıplar kullanılarak oluşturulduğu bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.

⁵² Çelik, *Gravür Sanatı*, 11.

⁵³ Denis Diderot, *A Diderot Pictorial Encyclopedia of Trades and Industry*, Edited with Introduction and Notes by Charles Coulston Gillispie, In Two Volumes (New York: Dover Publications Inc., 1959), 379-380.

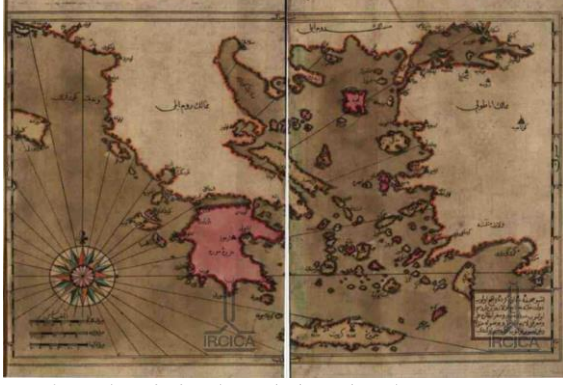
⁵⁴ Diderot, *Pictorial Encyclopedia*, 379-380.

⁵⁵ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Bayav, *Gravür Baskı*, 5-9.

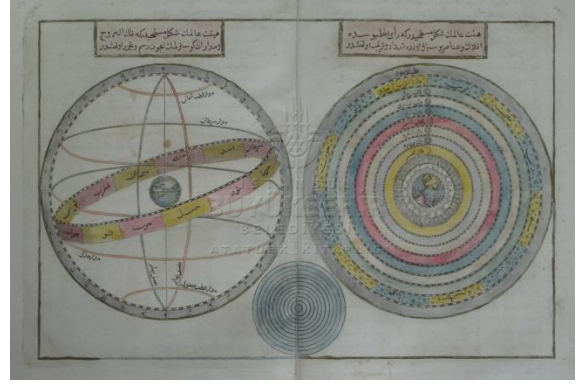
⁵⁶ Bayav, *Gravür Baskı*, 9.

⁵⁷ Griffiths, *Prints and Printmaking*, 39-42; Sevin, *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*, 12; Bayav, *Gravür Baskı*, 14.

⁵⁸ Bayav, *Gravür Baskı*, 36; Yavuz Unat, "Osmanlı Teknolojisine Genel Bir Bakış", *Osmanlı*, Editör: Güler Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999), 8:627-654.

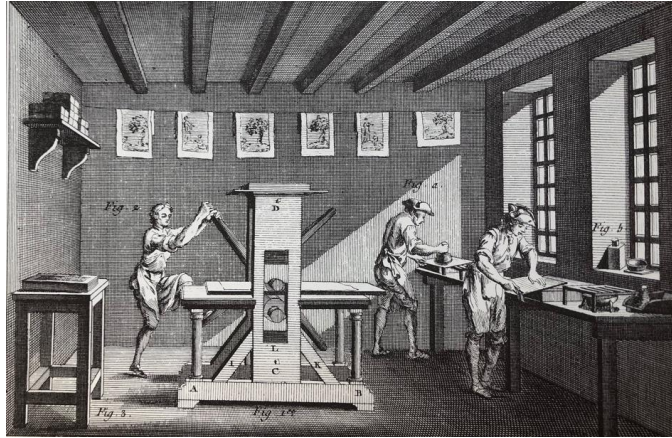

Resim 17 Akdeniz Adaları haritası, *Tuhfet'ül-Kibâr fi Esfari'l-Bihâr*, 1141/1729, sayfa aralığı nüshalara göre farklılık göstermektedir.

Resim 18 Batlamyus'a ait kâinatın yer merkezli modeli, sekizinci gök feleği, *Kitab-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 21-22

İbrahim Müteferrika'nın bastığı kitapların dışında *el-Medhal fi'l-Coğrafya* ve *Seyahat-i Amerika* coğrafya alanında yazılmış ve klasik matbaa/harf dizim yöntemi ile basılmış kitaplardır. Bu iki eserin metinlerinin klasik matbaa yöntemi ile basılmasından dolayı resimlerinin gravür tekniğinde hazırlandığı düşünülmektedir. Bunların dışında Üsküdar Matbaası'ndan basılmış olan *Atlas-ı Kebîr* isimli eserlerle ilgili kayıtlarda da gravürlerinin bakır levhalara hakk edildiği bilgisi bulunmaktadır.⁵⁹

Resim 19 Kâğıda basılan gravürlerin kurutulmak üzere asılması⁶⁰

İlk matbu kitap örneklerinde resim ve yazıyı aynı anda basacak teknoloji olmadığından resimler metinden ayrı olarak kalıplar vasıtası ile basılmış ve kitabın ilgili kısmına yerleştirilerek kitaplar ciltlenmiştir.⁶¹ (Resim 19) Resimli sayfaların büyük çoğunluğunun arka kısımlarında yazı olmaması da bu durumu desteklemektedir. Bu nedenle incelenen eserlerin resimlerinin sayfa boyutları bakımından farklılık gösterdiği görülmektedir. Bazı eserlerde resimler kitabın sayfa boyutunda olup tek sayfa olarak yer almakta iken bazı resimler karşılıklı iki sayfayı kaplayacak şekilde görülmektedir. Ayrıca bazı eserlerde ise resimler büyük boyutlarda kâğıtlara basılmış olup katlanarak kitaba dâhil edilmişlerdir.

⁵⁹ Beydilli, "Mühendishane Matbaası", 153-154,169-170.

⁶⁰ Diderot, *Pictorial Encyclopedia*, 379-380.

⁶¹ Hayri Esmer, *Türkiye'de Baskıresme Bakmak* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yay., 2011), 28.

Bunun da resimlenen bazı konuların büyük alanlar gerektirdiği durumlarda kullanıldığı görülmektedir. Bazı durumlarda ise büyük alan istemeyen figürlerin de toplu halde basıldığı görülmektedir. Bu da resim basma işinin zahmetini ve maliyetini en aza indirmek maksadıyla daha fazla resmi bir araya getirerek, basılan resimli sayfa sayısını azaltmak için olduğunu düşündürmektedir. Nitekim bakır levhalara resim hazırlama ve bunu basma işi oldukça zahmetli ve maliyetlidir.

Coğrafya konulu eserlerin resimli sayfaları sayfa düzeni açısından incelendiğinde *Seyahat-i Amerika* isimli eserin resimleri tek sayfa boyutunda hazırlanmış olarak metnin sonuna ilave edilmiştir. *El-Medhal fi'l-Coğrafya*, *Coğrafya-i Kit'a-i Afrika* ve *Muhtasar Coğrafya* isimli çalışmaların resimleri ise normal sayfa boyutundan büyük olup katlama usulü eserin sonunda yer almıştır. *Tuhfet'ül-Kibâr fi Esfari'l-Bihâr* harita ve resimlerinin tamamı karşılıklı iki sayfayı kaplayacak şekilde *Kitab-ı Cihannümâ* ise resimlerinin bir kısmı tek sayfa bir kısmı ise iki sayfayı kaplayacak şekilde hazırlanmış olan eserlerdir. *El-Medhal fi'l-Coğrafya* dışındaki eserlerin resimleri çoğunlukla numarasız iken *el-Medhal fi'l-Coğrafya*'da resimler metinden ayrı olarak 1'den başlayarak numaralandırılmıştır.

Çalışma kapsamında incelenen eserlerin resimleri genellikle siyah beyaz formda matbaadan çıktığı şekli ile kitaba yerleştirilmişlerdir. Ancak *Tuhfet'ül-Kibâr fi Esfari'l-Bihâr*, *Atlas-ı Kebîr* ve *Kitab-ı Cihannümâ*'nın bazı nüshalarında resimlerin renkli olduğu bilinmekte, özellikle de *Tuhfet'ül-Kibâr fi Esfari'l-Bihâr*'da nüshaların birbirinden farklı renklerde olması dikkat çekmektedir. Örneğin nüshanın birinde haritalar siyah beyaz yani baskıdan çıktığı şekli ile görülürken diğerinde pembe, bordo ve kahverengi tonlarında ve bir diğerinde ise sarı, pembe, yeşil ve gri tonlarında renklendirilmiştir. (Resim 20) Yine *Kitab-ı Cihannümâ*'nın da bazı baskılarda resimlerin siyah beyaz bazılarında ise renklendirilmiş olduğu görülmektedir.

Resim 20 Üç farklı nüshada Venedik Körfezi haritası, *Tuhfet'ül-Kibâr fi Esfari'l-Bihâr*, 1141/1729, sayfa aralığı nüshalara göre farklılık göstermektedir

Görölmüş olan renkli resimler yakından incelendiğinde ve aynı resimlerin farklı renklerde olduğundan ve de söz konusu dönemde renkli baskı yapıldığına dair kesin bir bilgiye ulaşamadığından bu örneklerin baskı sırasında değil sonradan kişilerin zevkine göre renklendirildiği kanaatine varılmıştır. Ayrıca söz konusu sayfalara renklendirmenin yanında bazı bilgi ilaveleri yapıldığı yani elle sonradan yazılar yazıldığı da görölmektedir. Renkli, tezhipli ve ciltli olarak özenle hazırlanmış nüshaların farklı fiyata tabi tutularak satıldığı bilgisi de kaynaklarda yer almaktadır.⁶²

RESİMLERİN HAZIRLAYANLAR BAKIMINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Osmanlı Dönemi matbu kitaplarda genellikle yazar, tercüman ve basım işini yapan kişiler hakkında bilgiler verilmekte ancak resimleri hazırlayanlar ile ilgili bilgiler çok sınırlı sayıda yer almaktadır. Bu nedenle eserlerde yer alan resimlerin sanatkarlarının tespiti zor olmakla beraber az da olsa bu bilgilere ulaşılabilmektedir.

İlk matbu kitaplarda İbrahim Müteferrika basımını yaptığı eserlere kendisi resimler hazırlayarak ilave etmiştir.⁶³ Özellikle de *Kitab-ı Cihannümâ*'da yer alan Batlamyus nazariyesine göre çizilen gökyüzü haritasında "Alâ yedi'l-hakîr İbrâhim el-Coğrafi an Müteferrikagân-ı Dergâh-ı âli" notunu resmin sol alt köşesine düşerek resmin kendisi tarafından yapıldığını tescillemiştir. (Resim 21) Yine *Kitab-ı Cihannümâ*'da Anadolu haritası "İbrahim Tophanevi"⁶⁴ imzasını taşır. (Resim 22) Ancak Müteferrika'nın bastığı ve coğrafya konulu olan *Kitab-ı Cihannümâ* ve *Tuhfet'ül-Kibâr fi Esfari'l-Bihâr* isimli eserlerde imzasız resimler de bulunmakta ve bu resimlerin sanatkarları tam olarak bilinmemektedir. *Tuhfet'ül-Kibâr fi Esfari'l-Bihâr*'da yer alan pusula resmi ve haritalar imzasız olup Franz Babinger, Johann Christian Kundmann'ı referans göstererek bu eklerin Viyanalı bir gravür kalfasının eseri olduğunu ve baskıların kontrolünü ihtida etmiş bir İspanyol papazının yaptığını belirtmiştir.⁶⁵ Selim N. Gerçek ve Hasan Ertuğ ise bu eklerin İbrahim Müteferrika tarafından hazırlandığını tahmin ederken⁶⁶ bazı kaynaklarda da eklerin Ahmed el-Kırımî ile Mıgırdıç Galatavî tarafından hazırlandığı tahmini mevcuttur.⁶⁷ Ahmed el-Kırımî ile Mıgırdıç Galatavî isimleri *Kitab-ı Cihannümâ*'da da karşımıza çıkmaktadır. (Resim 23-24-25-26) Eserde toplam 11 resimde Ahmed el-Kırımî, 7 resimde Mıgırdıç Galatavî, 1 resimde İbrahim Müteferrika 1 resimde de İbrahim Tophanevi imzası bulunmaktadır. Ahmed el-Kırımî ve Mıgırdıç Galatavî isimleri İbrahim Müteferrika'nın -matbaa çalışanları ile ilgili detaylı bilgi veren- tereke defterinde yer almaz. Bu şahıslar muhtemelen matbaanın kadrosunda bulunmayıp sadece gereken zamanlarda sipariş usulü kalıp yapmışlardır.⁶⁸

⁶² Babinger, *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, 27; Sabev, *İbrahim Müteferrika*, 210; Maden, "Türk Grafik Sanatı", 61-63.

⁶³ Güler Akalan, "Türkiye'de Özgün Baskıresme Tarihsel Bir Bakış; Gravür'ün Sorunları ve Çözüm Önerileri", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 8 (2010): 130.

⁶⁴ İbrahim Tophanevi'nin İbrahim Müteferrika olduğuna dair bkz: Fikret Sarıcaoğlu-Coşkun Yılmaz, *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası-Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi and the Müteferrika Press* (İstanbul: Esen Ofset, 2009), 255-256.

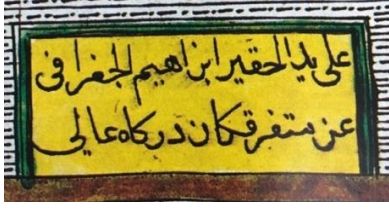
⁶⁵ Babinger *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası*, 19.

⁶⁶ Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, 63;

⁶⁷ Sabev, *İbrahim Müteferrika*, 189.

⁶⁸ Sabev, *İbrahim Müteferrika*, 166.

Resim 21 “Alâ yedi'l-hakîr İbrâhim el-Coğrâfi an Müteferrikagân-ı Dergâh-ı âli”, *Kitab-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 25-26

Resim 22 “Resmehu İbrahim Tophanevi”, *Kitab-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 627-628

Resim 23 “Amele Ahmed el-Kırımı”, *Kitab-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 71-72

Resim 24 “Amele Ahmed el-Kırımı”, *Kitab-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 289-290

Resim 25 “Amele Mıgırđıç Galata”, *Kitab-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 27-28

Resim 26 “Amele Mıgırđıç Galata”, *Kitab-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 59-60

Müteferrika Matbaası'nın kuruluş sürecinde Yona isimli bir Yahudi matbaacıdan söz edilmektedir. Bu kişinin 18. yüzyılın en büyük matbaacılarından biri olduğu ve İbrahim Müteferrika'ya matbaa kurma işinde yardımları olduğu hatta matbaa kurma izni için sadrazama yazılan dilekçede adı geçtiği bilinmektedir.⁶⁹ Bu kişinin aynı zamanda bir gravür ustası olduğu bildirilmektedir.⁷⁰ Müteferrika Matbaası'nda basılan resimli eserlerin hazırlanmasında -herhangi bir eserde adı doğrudan geçmese de- hakkâk olarak çalışmış olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

Ressamları bilinen eserlerden biri de *Atlas-ı Kebîr*'dir. Eser ile ilgili kayıtlarda resim ve haritaların bakır kalıplara hakk edilerek bastırıldığı ve bu işte çalışan usta ve ressamların ücret dökümlerinin bilgileri verilmiştir. Buna göre eserin resimleri Frenk ressam Likar, zımmî Masis, Molla Abdullah, Hasib Dede, Molla Ahmed, Molla Selim, İbrahim ve Mesud isimli kişiler tarafından yapılmıştır.⁷¹

Coğrafya konulu diğer eserlerin resimlerinin kim tarafından yapıldığı ise tespit edilememiştir. İsmi bilinen ressamalara bakıldığında ise kitap resimleme işinde hem yabancıların hem de Müslüman ustaların bu işte çalıştığı anlaşılmaktadır. Dönemin önemli

⁶⁹ Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, 56; Sabev, *İbrahim Müteferrika*, 147.

⁷⁰ Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi*, 35.

⁷¹ Beydilli, *Mühendishane Matbaası*, 169-172.

şahsiyeti Mehmed Emin Behic Efendi (ö. 1223/1808)⁷² *Sevânihü'l-levâyih* adlı eserinde Müslüman sanatkârların varlığının iftihar vesilesi olduğunu şu sözleri ile belirtmiştir:

“El-hâletü hazîhi dârü’s-saltanat-ı seniyye ve memalik-i devlet-i ‘aliyyede hazârfenn ve erbâb-ı hüner eğerçe çok olup ancak memâlik-i Efrenciyyeden gelen Frenk ta’ifesine virilen mâhiyye ve yevmiyenin nısfı ve rub’i virilmek mülâbesesiyle san’atlarından nefreti mücib olduğu hattâ Dârü’t-tibâ’-ı saltanat-ı seniyyede coğrafyadan atlas kut’aları nuhâsını hakk ve i’âl iden ustaların biri Frenk ve kusûrî müslim ve zimmî olmak mülâbesesiyle cümlesi Frenkden â’lâ ve dikkatli hakk ve i’âl itdikleri ve bi’l-vücûh erbâb-ı mahâretten oldukları işledikleri işlerden ma’lûm iken Müslümanların mâhiyyeleri ...”⁷³

Ayrıca Frenk Likar’a verilen ücretin diğer sanatkârlara verilenlerden çok daha fazla olduğu ancak buradan onun üstün olup diğer sanatkârların daha az maharetli olduğunun çıkarılmaması gerektiğini belirtmiş ve bu durumun Likar’ın yabancı olmasından dolayı itibar gösterilmesinin sebep olduğunu söylemiştir. Eserde maaşların Frenk Likar’a diğer sanatkârlara oranla fazla verilmesinin sanat erbabının hevesini kırdığından söz edilmiştir.⁷⁴

İlaveten 18. yüzyıl Osmanlı Ehl-i Hiref teşkilatı hakkında tutulan kayıtlarda sarayda görev alan sanatkârların bilgileri verilmiştir. Bu kayıtlara göre *Cemâat-i Hakkakân-ı Hâssa*’da 18. yüzyıl boyunca üç hakkakın bulunduğu bilinmektedir.⁷⁵ Bu hakkakların genellikle kuyumculuk eserlerine yerleştirilecek değerli taşları yontma ve yerleştirme işi ile birlikte mühür hazırlama işinde görevli oldukları bilinmektedir.⁷⁶ Bu sanatçıların gravür hazırlama işi ile uğraşp uğraşmadıkları ise tam olarak bilinmemektedir.

Kitap resimleme işinde çalışan sanatkârlara genel olarak bakıldığında Müslüman ressamların bu işlerde çalıştığı ancak yabancıların daha üstün tutulduğu anlaşılmaktadır. Müslümanların yaptıkları resimlere imza atmadıkları mı -ki imzasız resimlerin sayısı imzalılarına nazaran oldukça fazla- yoksa bu işlerde yabancılara oranla daha mı az çalıştıkları tam olarak tespit edilememektedir. Müslüman sanatkârların yanında yabancıların da bu işlerle yoğun olarak uğraşmasının sebebi olarak ilk akla gelen resim yasağı olabilir. Fakat bu durumu Osmanlı’nın baskı resim hazırlama tekniğinde yeni olmasına ve dolayısıyla bu alanda yetişmiş sanatkârların azlığına bağlamak daha doğru olacaktır.

⁷² Mehmed Emin Behic Efendi Divanı Hümayûn Hâceganlığı, Baş Muhasebecilik ve Defterdarlık gibi önemli görevlerde bulunmuş bir şahsiyet olarak yaşadığı dönemi iyi bilen biridir. Özellikle de Mühendishane Matbaası’nın faaliyette olduğu dönemde devlette etkin rol oynaması matbaa ile ilgili verdiği bilgilere itibar edilmesini gerektirir. Bkz.: Ali Osman Çınar, “Es-Seyyid Mehmed Emin Behic’in Sevânihü'l-Levâyih’i ve Değerlendirmesi” (Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1992), XXVI.

⁷³ Çınar, “Mehmed Emin Behic’in, Sevânihü'l-Levâyih’i,” 72a-72b.

⁷⁴ Çınar, “Mehmed Emin Behic’in, Sevânihü'l-Levâyih’i,” 72a-72b.

⁷⁵ Bahattin Yaman, “Sarayın Sanatkârları: 18. Yüzyıl Osmanlı Ehl-i Hiref Teşkilatı”, XV. *Türk Tarih Kongresi* 4/4 (2010): 1942.

⁷⁶ Pelin Bozcu, “Osmanlı Sarayında Sanatçı ve Zanaatçı Teşkilatı Ehl-i Hiref” (Uzmanlık tezi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010), 34.

RESİMLERİN FIGÜR KULLANIMI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

İslam'da resim yasağı konusu yüzyıllardır tartışıla gelen bir mevzudur.⁷⁷ Hz. Peygamber'in konu ile ilgili söylenmiş olan sözleri İslam'da resim yasağının en önemli dayanağıdır.⁷⁸ Çalışma kapsamında ele alınan coğrafya konulu matbu eserler de İslamiyet'i benimsemiş bir toplum olan Osmanlı topraklarında ve himayesinde basılmıştır. Dolayısıyla bu eserlerin resim yasağı söylemlerinin olduğu bir atmosferde oluşturulduğu bilinmektedir. Bu bakımdan kitap resimleri hazırlanırken bu söylemden ne şekilde ve ne ölçüde etkilenildiği ortaya çıkarılması gereken bir husustur. İşte bu doğrultuda ele alınan resimlerde insan figürü ya da hayvan figürü olup olmadığı konusu gözden geçirilecektir.

Coğrafya alanında hazırlanmış kitaplar genellikle harita içerdiğinden bu eserlerde herhangi bir canlı resmi olmaması doğaldır. Nitekim bu çalışmada yer alan *Muhtasar Coğrafya* ve *Coğrafya-i Kit'a-i Afrika* isimli kitaplarda sadece harita bulunmaktadır. *Tuhfet'ül-Kibâr fi Esfari'l-Bihâr*'da ise haritaların yanında bir de pusula resmi bulunmaktadır. *El-Medhal fi'l-Coğrafya* da metnin sonunda coğrafi konulara açıklık getiren şekil ve çizimler içerir. Herhangi bir canlı figürünün görülmediği bu eserlerin aksine insan ve hayvan resimlerinin yer aldığı coğrafya konulu eserler de bulunmaktadır. İlk matbu kitaplardan olan ve İbrahim Müteferrika tarafından basılan *Kitab-ı Cihannümâ* bunlardan biridir. Resimlerin genelinde figürsüz harita ve şekiller yer alsa da sayfa 27 ile 28 arasında yer alan karşılıklı iki sayfayı kaplayacak şekilde hazırlanmış yıldızlar ve burçların temsil edildiği resim canlı figürünü açık ve net bir şekilde göstermektedir. (Resim 27) Söz konusu resimde yer küreyi temsil eden iki daire içerisinde bazısı çıplak bazıları kıyafetli insanlar, sürüngenler, deniz hayvanları, kanatlı hayvanlar, yarı insan yarı at olan yaratıklar, kanatlı atlar ve daha birçok figür görülmektedir. Bu kompozisyona çok benzeyen bir resim *Atlas-ı Kebîr*'de de vardır. (Resim 28) Aynı şekilde yer küre içerisinde insanlar, hayvanlar ve fantastik canlılar resmedilmişlerdir. *Atlas-ı Kebîr*'de ayrıca haritaların olduğu bazı sayfalarda hayvan resimleri de yer almıştır. (Resim 29-30) Coğrafya konulu olan ve aynı zamanda bir seyahat kitabı olan *Seyahat-i Amerika* resimlerinin mahiyeti yönüyle diğer örneklerden ayrılır. Çünkü bu eserde farazi çizilmiş diğer örneklerin aksine sosyal hayat içerikleri olan resimler bulunmaktadır. Eserin resimleri; Haiti Adası'nın kralının at üstünde geçişi ve halkın onu selamlaması, at üstünde avcılarının avlanması, kölelerin çalıştırılması, elmas çıkarma işlemi ve bazı hayvanlar gibi konuları içermektedir.

⁷⁷ İslam'da resim yasağı konusundaki tartışmalar için bkz: Mazhar Ş. İpşiroğlu, *İslamda Resim Yasağı ve Sonuçları* (İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2009); Nusret Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam* (Ankara: Akçağ Yay., 2008); Osman Şekerci, *İslâm'da Resim ve Heykelin Yeri* (İstanbul: Çanakkale Seramik Fabrikaları Kültür ve Araştırma Hizmetleri, 1974).

⁷⁸ Resim yasağına dair bazı hadisler için bkz. Buhârî, *Kitâbu'l-Libâs*, 89. (Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmail el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, Mütercim: Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1989), 13: 5955.)

Resim 27 Yıldızlar, Burçlar, *Kitab-ı Cihannümâ*, 1145/1732, sayfa aralığı 27-28

Resim 28 Burçların olduğu gök küreleri, *Atlas-ı Kebîr*, 1218/1803-04, numarasız

Resim 29 Portekiz, İspanya, Fransa, İtalya ve karşılarında Fas, Cezayir, Tunus, Trablus sahilleri, *Atlas-ı Kebîr*, 1218/1803-04, s. 6

Resim 30 Portekiz, İspanya, Fransa, İtalya ve karşılarında Fas, Cezayir, Tunus, Trablus sahilleri resminden detay, *Atlas-ı Kebîr*, 1218/1803-04, s. 6

Yukarıda sözü edilen örnekler göstermiştir ki coğrafya konulu eserlerde resim olarak genellikle harita ve şekiller görülmektedir. Ancak bazı durumlarda içerisinde insan ve hayvanların hatta fantastik canlıların olduğu resimler de matbaanın kullanıldığı ilk yıllardan itibaren basılmıştır. Bu resimlerde insanların resmedilmesi hatta insanların kimi zaman çıplak olarak görülmesi resim yasağı noktasında ressamın rahat davrandıklarını düşündürmektedir. Ayrıca yayınlanan eserlerin devlet kontrolünde hazırlandığı ve basıldığı göz önünde bulundurulursa yönetici tabakası cihetinden canlı resmi yapılmasında ve basılmasında bir sakınca görülmediği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti yalnızca hâkim olduğu toprakları ve askeri başarıları ile değil aynı zamanda sahip olduğu kültür ile de tarihte önemli bir yere sahiptir. Bu kültürün bir parçası elbette ki bir nevi sanat eserine dönüşmüş yazma kitaplardır. Osmanlı topraklarında uzun yıllar kitapların elle yazılıp çoğaltılmasının ardından matbaanın gelmesi ile artık baskı kitap dönemine geçilmiştir.

Matbaadan önce coğrafya alanında hazırlanmış çok sayıda yazma kitap bulunmaktadır. Bu kitapların bazılarında elle hazırlanmış haritalar ve minyatürler eklenerek kitapların görsel açıdan da okuyucuya hitap etmesi hedeflenmiştir. Bu haritaların nitelikleri her eserde

farklılık gösterse de harita, coğrafya alanında yazılmış kitapların en önemli unsuru olmuştur. Bazı eserlerde basit çizimler şeklinde olan haritalar kimi zaman bölgenin yapılarıyla birlikte görüntüsünü okuyucuya aktaran bir resim niteliğine bürünmüştür. Örneğin Matrakçı Nasuh'un Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn isimli eserindeki kent tasvirleri işte bu şekilde topografik tarzda hazırlanmış ve önemli yapılara vurgunun yapıldığı çalışmalardır.

Yazma kitap kültürünün güçlü olduğu bir atmosferde matbaanın gelişiyi birlikte coğrafya alanında kitap basma işi de başlamıştır. Önceleri elle hazırlanan haritalar artık baskı tekniğinde oluşturulmaya başlanarak kitaba eklenmiştir. Baskı eserlerde görülen haritalar, topografik tarzda oluşturulan haritaların aksine modern harita tekniği ile hazırlanmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern harita tekniğinde hazırlanan bu tarz haritalar *Tuhfet'ül-Kibâr fi Esfari'l-Bihâr*, *Kitab-ı Cihannümâ* ve *Atlas-ı Kebîr*'de çok sayıda yer alırken *Muhtasar Coğrafya* ve *Coğrafya-i Kit'a-i Afrika* isimli eserlerde birer tane bulunmaktadır.

Coğrafya alanında yazılmış kitaplarda haritalardan başka resimler de görülmektedir. Bunların arasında *Kitab-ı Cihannümâ* ve *Atlas-ı Kebîr*'de birbirine benzer tarzda hazırlanmış burçların tasvir edildiği resimler dikkat çekmektedir. Haritaların modern tarzda hazırlanmış olmasına rağmen, insanların, hayvanların ve yarı insan yarı hayvan olarak çizilmiş figürlerin kimi zaman çıplak olarak resmedildiği bu resimler geleneksel tarzda oluşturulmuş burç resimleridir. Coğrafya konulu eserlerde teknik çizim ve şekiller de görülmektedir. *El-Medhal fi'l-Coğrafya*, coğrafya bilimiyle uğraşmak isteyenler için hazırlanmış ve bu doğrultuda coğrafyanın astronomi ve geometri ile ilgili bölümlerine açıklık getirmek amacıyla çizildiği düşünülen şekiller ihtiva etmektedir. Aynı şekilde *Kitab-ı Cihannümâ*'da da bu tarz çizimlerin çok sayıda yer aldığı görülmektedir. *Seyahat-i Amerika* isimli eserin resimleri ise coğrafyanın beşeri yönünü görsel dile aktarmıştır. Diğer eserlerdeki haritalardan, burçlardan, teknik çizimlerden farklı olarak av sahneleri, kölelerin çalıştırılması, kralın halkı selamlaması ve söz konusu bölgede yaşadığı düşünülen hayvanların resimleri eserde yer almaktadır.

Eserlere teknik açıdan bakıldığında *Muhtasar Coğrafya* ve *Coğrafya-i Kit'a-i Afrika* isimli iki eserin taş baskı tekniğinde basıldığı diğerlerinin ise klasik matbaa yöntemi ile basıldığı dolayısıyla resimlerinin de gravür tekniğinde hazırlandığı düşünülmektedir. Coğrafya alanında hazırlanmış bu eserlerdeki resim ve haritaların kim tarafından hazırlandığı sorusu da bu çalışmada irdelenmiştir. Bazı resimlerde yer alan ressam imzası ve matbaa kayıtları dışında yeterli malumata erişilememiştir. Bu kapsamda *Kitab-ı Cihannümâ*, resimlerinde usta imzaları bulunan eserlerdendir. *Kitab-ı Cihannümâ* resimlerinde Ahmed el-Kırımı ile Mıgırdıç Galatavî isimleri öne çıkarken yine aynı eserde imzası bulunan İbrahim Müteferrika'nın da matbu kitaplar için baskı resim hazırladığı bilinmektedir. Resimlerinin ressamı bilinen diğer eser ise *Atlas-ı Kebîr*'dir. Matbaa kayıtlarından edinilen bilgiye göre eserin resimleri Frenk ressam Likar, zımmî Masis, Molla Abdullah, Hasib Dede, Molla Ahmed, Molla Selim, İbrahim ve Mesud isimli kişiler tarafından yapılmıştır.

Genel olarak bakıldığında eserlerde figür kullanımından kaçınılmadığı görülür. Eserlerin çoğunda harita olsa da *Seyahat-i Amerika*'daki insan ve hayvan resimleri, *Kitab-ı Cihannümâ* ve *Atlas-ı Kebîr*'deki burç resimlerinde yer alan insan, hayvan ve fantastik canlıların görülmesi canlı figürü resmetme noktasında herhangi bir kısıtlamanın yaşanmadığı izlenimini uyandırmaktadır. Ayrıca eserlerin devlet matbaasında basıldığı düşünülürse belli denetimlerden geçtiği bu şekilde yayınlanmasına izin verildiği aşikârdır.

Kaynaklar

- Adıvar, A. Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970.
- Afyoncu, Erhan. "İbrâhim Müteferrika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 324-327. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ak, Mahmut. "Coğrafya/Osmanlılar Dönemi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8: 62-66. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ak, Mahmut. "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 2/4 (2004): 163-211.
- Akalan, Güler. "Türkiye'de Özgün Baskıresme Tarihsel Bir Bakış; Gravür'ün Sorunları ve Çözüm Önerileri". *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 8 (2010): 129-138.
- Aksoy, Yeliz. *Tarihte Osmanlı Bilim ve Teknolojisi*. İstanbul: Karma Kitaplar Yayınevi, 2008.
- Alpaslan, Tutku Dilem Kalafat. "Türk Grafik Sanatının Doğuşu ve İbrahim Müteferrika". *Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 7/12 (2016): 192-200.
- Atar, Atilla. *Başlangıcından Günümüze Taşbaskı*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1995.
- Aycibin, Zeynep. "Katib Çelebi Fezleke Tahlil ve Metin". Doktora tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2007.
- Babinger, Franz. *Müteferrika ve Osmanlı Matbaası, 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat*. Çev. Nedret Kuran-Burçoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- Bayav, Deniz. *Geleneksel ve Deneysel Yönleriyle Gravür Baskı*. Edirne: Paradigma Akademi Yayınları, 2013.
- Baysal, Jale. *Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*. İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2010.
- Beydilli, Kemal ve İlhan Şahin. *Mahmud Râif Efendi ve Nizâm-ı Cedîd'e Dâir Eseri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

- Beydilli, Kemal. *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995.
- Bozcu, Pelin. "Osmanlı Sarayında Sanatçı ve Zanaatçı Teşkilatı Ehl-i Hiref". Uzmanlık tezi, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010.
- Buhârî, Kitâbu'l-Libâs, 89. (Ebû Abdillâh Muhammed ibn İsmail el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. Mütercim: Mehmed Sofuoğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1989.)
- Carleson, Edvard. *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler/Ibrahim Müteferrika's Printing House and Its First Printed Books*. Editör: Mustafa Akbulut. Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1979.
- Çam, Nusret. *İslamda Sanat Sanatta İslam*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2008.
- Çelik, Haydar. *Gravür Sanatı*. İstanbul: Engin Yayıncılık, 2000.
- Çınar, Ali Osman. "Es-Seyyid Mehmed Emin Behic'in Sevânihü'l-Levâiyih'i ve Değerlendirmesi". Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1992.
- Dalkıran, Ömer. "Kitabın Tarihi/History of the Book". *Türk Kütüphaneciliği* 27/1 (2013): 201-213.
- Diderot, Denis. *A Diderot Pictorial Encyclopedia of Trades and Industry*. Edited with Introduction and Notes by Charles Coulston Gillispie In Two Volumes, New York: Dover Publications Inc., 1959.
- Elibüyük, Mesut. "Tarihi Coğrafya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannümâ". *Coğrafi Bilimler Dergisi* 7/2 (2009): 93-109.
- Ersoy, Osman. *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*. Ankara: Güven Basımevi, 1959.
- Esmer, Hayri. *Türkiye'de Baskıresme Bakmak*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları, 2011.
- Gerçek, Selim Nüzhet. *Türk Matbaacılığı I Müteferrika Matbaası*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1939.
- Gerçek, Selim Nüzhet. *Türk Taş Basmacılığı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Göktaş, Yüksel, Nuray Temur Gedik, Aslıhan Kocaman Karaoğlu ve Kürşat Çağıltay. "Öğretim Teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'ndeki Tarihsel Gelişimi". *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi* 24 (2009): 81-92.
- Gökyay, Orhan Şaik. "Cihannümâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 541-542. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Gökyay, Orhan Şaik. "Kâtip Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25: 36-40. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Griffiths, Antony. *Prints and Printmaking: An Introduction to the History and Techniques*. California: University of California Press, 1996.

- Hagen, Gottfried. "Katip Çelebi's Maps and The Visualization of Space in Ottoman Culture". *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 40 (2012): 283-293.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Hatice Aynur. "Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)". *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 22 (2003): 219-255.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Osmanlılar ve Bilim*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2007.
- İpşiroğlu, Mazhar Ş. *İslamda Resim Yasağı ve Sonuçları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Kalaycıoğulları, İnan. "İbrahim Müteferrika ve Yeni Astronomi". *Dört Öge Dergisi* 6/12 (2017): 187-220.
- Karaaslan, Fatih. "Osman Saib Efendi'nin Coğrafya-i Kıt'a-i Afrika Adlı Eserinin Transkribi". Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Kınık, Mustafa. "İbrahim Müteferrika ve Yayımladığı İlk Kitaplar". *Kalemîşi Türk Sanatları Dergisi* 2/4, (2014): 23-40.
- Koyunoğlu, H. Hüsnü. "Katip Çelebi'nin Cihannümâ'sı ve Bu Kitaba İbrahim Müteferrika'nın Yaptığı Eklemeler". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (2007): 147-166.
- Kut, Turgut. "Dârüttibâa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 10-11. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Maden, Sait. "Türk Grafik Sanatı Tarihi". *Plastik Sanatlar Dergisi* 1/2, (1985): 61-63.
- Özcan, Abdülkadir. "Harbiye Nezâreti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 119-120. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özür, Nazan Karakuş. "Cihannümâdan Yansıyanlar: Bir Döküman Analizi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Dergisi* 29 (2014): 126-127.
- Parmaksız, Mehmet. "Hüseyin Rıfki Tamani'nin "El-Medhal Fi'l-Coğrafya" Adlı Eseri Üzerine Bir Araştırma". Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2002.
- Sabev, Orlin. *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013.
- Sarıcaoğlu, Fikret ve Coşkun Yılmaz. *Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası- Müteferrika: Basmacı İbrahim Efendi and the Müteferrika Press*. İstanbul: Esen Ofset, 2009.
- Sarıcaoğlu, Fikret. "Kâtip Çelebi'nin Otobiyografileri". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı 37 (2002): 297-329.
- Sekin, Sefa ve Ali Özel. "Türkiye'de Ülkeler Coğrafyası Çalışmalarının Tarihi Gelişimi". *Marmara Coğrafya Dergisi* 6 (2013): 37-52.

Sevin, Necla Arslan. *Gravürlerde Yaşayan Osmanlı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006.

Mrkam, Henry. *Seyahat-i Amerika*. Kahire: Bulak Matbaası, 1262.

Şekerci, Osman. *İslâm'da Resim ve Heykelin Yeri*. İstanbul: Çanakkale Seramik Fabrikaları Kültür ve Araştırma Hizmetleri, 1974.

Tosun, Ali Rıza. "Hüseyin Rıfki Tamani'nin Çalışmaları Işığında Öklid Geometrisi'nin Türkiye'ye Girişi". Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

Türkay, Cevdet. *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999.

Unat, Yavuz. "Osmanlı Teknolojisine Genel Bir Bakış". *Osmanlı*. Editör: Güler Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 8:627-654.

Yaman, Bahattin. "Sarayın Sanatkârları: 18. Yüzyıl Osmanlı Ehl-i Hıref Teşkilatı". *XV. Türk Tarih Kongresi 4/4 (2010): 1937-1950*.

THE FIRST PRINTED BOOKS WITH PICTURES PREPARED IN THE FIELD OF GEOGRAPHY AND EXAMINING THEIR PICTURES

Abstract

The first Turkish printing house in the Ottoman lands officially opened in the first half of the 18th century and the book began to be published as a result of the initiatives of İbrahim Müteferrika and Çelebizâde Mehmed Said Efendi. The use of the printing press in Ottoman society, where manuscripts were carefully prepared and attracted great attention by many segments of society, brings to mind the question of what this transition period was like. Books printed from 1729, when the first book was published, until 1850, when printing houses and printed books became widespread, will of course be a guide in understanding the process of transition from writing book culture to print book.

Geography has been a field that has attracted people's attention and books have been written since ancient times. In this context, the first books published in the field of geography and the pictures, maps and figures seen in these books will show how the visual elements were included in the first printed books. 7 works that were found to contain pictures, maps and figures were examined within the scope of the study. Information was given about the author of these books, the date they were written, the subject, the printing house, the number of pages and pictures. In addition, the visuals of the works were scrutinized in terms of technical aspects, authors and the use of living figures. When considered on the basis of numbers, the use of maps in the works is quite high compared to other paintings. It is seen that the maps were prepared in modern mapping technique. Apart from the maps, there are other figures and drawings related to geography. These figures, which clarify more technical issues, are drawings far from the picture feature. In addition to these, one of the striking visuals - seen in two works - is the pages with traditional horoscope pictures. There are human beings, animals and fantastic creatures, some of which are depicted as naked, enclosed in two hemispheres in a circular style. In one work, it is seen that the human aspect of geography is depicted. In this work, employing slaves, saluting the people of the king, hunting scenes are conveyed in visual language. Two techniques are thought to be used when preparing print pictures. One of them is lithography technique. This technique is very convenient in terms of preparing prints and even adding texts to pictures. Another way to prepare print pictures is the engraving technique. It is understood that two of the works evaluated within the scope of the study were printed in lithography technique. As can be understood from the text parts, the others are seen to be printed in the classical printing method. Although it does not seem possible to say directly with which technique the pictures were printed, it can be concluded that the paintings of the lithographed works were prepared and printed in the form of engraving, based on the printing techniques, and the paintings of the works printed in the classical printing technique with the lithography method. Although it does not seem possible to say directly with which technique the pictures were printed, based on the printing techniques, it can be concluded that the pictures of the lithographed works were prepared lithography method, the pictures of the works printed in the classical printing technique were also prepared and printed in the form of engraving. Although there is not enough information about who prepared the pictures, the names of the masters and printing house records in some of the pictures have provided a little information on this subject.

Keywords: Printed Picture, Printing Press, Geography, Ottoman Period, Printed Book.